

VNĚJŠÍ FORMA A VÝZNAM RUKOPISŮ 17. AŽ 19. STOLETÍ MORAVSKÉ ZEMSKÉ KNIHOVNY V BRNĚ

Lenka Baručáková

Sbírka rukopisů Moravské zemské knihovny v Brně obsahuje přibližně osm set svazků. Fond tvoří vlastní sbírka Moravské zemské knihovny, rukopisy bývalé zámecké knihovny Dietrichsteinů v Mikulově, zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou a knihovny mikulovských piaristů. V knihovně jsou uloženy jako deponáty rukopisy moravských klášterních knihoven – kláštera augustiniánů na Starém Brně, benediktinů v Rajhradě, knihovny brněnského biskupského alumnátu, klášterů františkánů v Dačicích a v Moravské Třebové, kláštera kapucínů v Brně a kláštera minoritů v Brně. Těmito fondy se již dříve zabýval ve svých publikacích JUDr. Vladislav Dokoupil.¹

Z osmi set svazků rukopisů, které náleží Moravské zemské knihovně, je již šest set zpracováno ve formě interního lístkového katalogu Vladislavem Dokoupilem nebo mají alespoň minimální záznam od PhDr. Jaroslava Vobra, asi dvě stě jich doposud nebylo zpracováno vůbec. Jedná se o rukopisy novověké. A právě na tuto skupinu bych se chtěla zaměřit ve svém článku.

Při podrobnějším rozboru vnější formy novověké rukopisné knihy je třeba se především zamyslet nad jejím významem a společenskou funkcí, jakou měla ve své době plnit, a která se pak bezpochyby odráží na její podobě. Rukopisy ztrácely na své důležitosti především v důsledku rozvoje a rozšíření knihtisku, díky němuž se stávala kniha stále dostupnější záležitostí. Je třeba si proto položit otázku, proč se nám tedy ještě z období 17., 18. a i 19. století zachovaly klasické rukou psané knihy. V první řadě nás pochopitelně napadá důvod ekonomický. I přesto, že se mezi starými tisky objevují knihy poměrně levné a dostupné (jedná se především o takové, které postrádají jakoukoli výzdobu a zpravidla jsou svázány pouze do papírové obálky), rukopisy byly pořizovány s nižšími finančními náklady. Kromě toho se setkáváme u rukopisných knih s individuálním projevem, který trvá po celou dobu jejich vývoje.

¹ Dokoupil, V.: *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*, Brno 1972, též: *Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na Starém Brně*, Praha 1957, též: *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, Praha 1958, též: *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě*, Praha 1966, též: *Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové Říši*, Praha 1959, též: *Soupis rukopisů knihovny františkánů v Dačicích*, Brno 1957, též: *Soupis rukopisů bývalé zámecké knihovny hrabat Chorinských ve Veselí n. Mor., uložených v Universitní knihovně v Brně*, Brno 1954.

S novověkými rukopisy se často setkáváme například ve školním prostředí. Tady bych ráda upozornila především na přednášky středoškolských profesorů nacházející se v kmenovém fondu Moravské zemské knihovny. Jedná se kupříkladu o tři knihy napsané v latinském jazyce sestavené v letech 1660–1664 jezuitským pedagogem Josephem Maximellim. První z nich je rozdělena na část „De Sphera“ a „De Cometis, Stellis, Planetis“. Druhá obsahuje přednášky s názvem „De Geographia“, třetí pak „Centuria – Miscellanea“ a „Trattato di Fortificationi...“. Všechny výše zmíněné přednášky tvořily svou vnější úpravou jednotný celek. Už na první pohled zaujme stejná zelená papírová vazba se zlaceným hřbetem, která by v knihovně mohla na první pohled připomínat klasickou barokní koženou vazbu. Rukopisy jsou psány snadno čitelnou humanistickou kurzívou. Všechny tři svazky psal autor úhledným písmem, jehož sklon se po celou dobu vůbec nemění. Jsou také doplněny precizními kresbami. I to poukazuje na fakt, že se nejedná o zápisy studenta, nýbrž o pečlivě připravované přednášky.

Jiným příkladem rukopisů pocházejících ze školního prostředí jsou kancionály. Zde bych chtěla upozornit na příklad dvou latinských kancionálů pocházejících z knihovny Německého gymnázia v Brně, které vzniklo z Jezuitského gymnázia v Brně (1630–1773) a působilo v letech 1773–1878.² Oba kancionály byly sepsány v 2. polovině 18. století a to humanistickou kurzívou a polokurzívou. Jejich úprava je jednoduchá bez jakýchkoliv zdobných prvků, pouze názvy jednotlivých písní jsou podtrženy a pochopitelně také doplněné notovými záznamy. O tom, že byly rukopisy zařazené do školní knihovny, nás nepřesvědčuje pouze jejich stejný formát a obdobná skladba písní, ale především nalepená zelená etiketa, která přesně určuje provenienci „Deutsches Staatsgymnasium in Brünn. Lehrerbibliothek, 5179b“³ a „Deutsches Staatsgymnasium in Brünn. Lehrerbibliothek, 5180“.⁴

Obsahově největší část rukopisů tohoto období však tvoří modlitební knihy. A právě na novověkých modlitebních knihách můžeme snadno pozorovat, jak velký vliv měla v té době podoba tištěné knihy na rukopis. Písaři se totiž často snaží napodobovat titulní listy, různé drobné tiskařské ozdůbky, jako byly například vlysy, viněty či ozdobné linky nebo obrázky zhotovené technikou mědirytu, v některých případech dokonce i písmo použitím polokurzívy.

Typické modlitební knihy tohoto období jsou psány zpravidla v češtině nebo němčině a jejich obsah v mnoha případech navazuje na dílo významného německého kapucína, potulného kazatele Martina z Kochemu. Téměř všechny tedy ob-

² Samotná škola několikrát změnila svůj název a zanikla roku 1945 pod názvem Německé státní gymnázium Brno.

³ Moravská zemská knihovna Brno (dále jen MZK Brno), RKP-1149. 269.

⁴ MZK Brno, RKP-1149. 268.

sahují modlitby ranní, večerní, ke mši, a také litanie – nejčastěji k Panně Marii, k nejsladšímu jménu Ježíše Krista nebo ke všem svatým. Dále se pak mohou objevovat modlitby za konkrétní osoby – otce, matku, nemocné, přátele či nepřátele.

Jak jsem se již zmínila, modlitební knihy se snaží do jisté míry kopírovat svou vnější podobu knihy tištěné. Stále si však zachovávají svou originalitu. Ta se projevuje například tím, že písař rukopisu věnuje své dílo konkrétní osobě a pocho-pitelně to i uvede na titulní straně. Jedná se například o dedikaci, ve které je ve stručnosti zahrnut i obsah modliteb: „Nábožné modlitby pro křesťany katolické obsahující v sobě modlitby ranní, večerní, ke mši svaté a jiné pohřebné modlitby a Písň vepsané pro Veroniku Hrdličkovů z Rottalovic. 1838.“⁵ Pozoruhodné však je, že takovéto věnování postrádá podpis písaře a nebo alespoň jeho iniciály. Dedikace mohla mít i obecnější charakter: „Psané modlitby křesťanské katolické, pro jednu každou osobu. K nábožnému užívání jak duši, tak tělu prospěšné.“⁶ Tyto dedikace zpravidla suplovaly i název modlitební knihy.

Díky tomu, že se rukopisy šířily vzájemným opisováním nebo přepisem tisků, docházelo samozřejmě k pravopisným chybám nebo přepisům. Bylo to dáno také tím, že se kladl velký důraz na výzdobu knihy (ať už se jednalo o obrázek s náboženskou tematikou, květiny nebo barevně zdobené nadpisy jednotlivých kapitol), často pak na úkor správnosti. To můžeme pozorovat například v rukopise sepsaném roku 1830 Františkem Fialou, šafařem v Uherském Brodě.⁷ Písař zde v mnoha případech zaměňuje písmena „n“ místo „m“ ve slově „modlitba“, stejně tak u slova „pád“ používá koncové „d“ i „t“. Také se v této knize několikrát stalo, že se některé nadpisy nevešly na řádek a zůstaly nedopsané. Pro písaře zřejmě jeho kniha znamenala opravdu hodně, což dokazuje především barevná výzdoba, pro 19. století už spíše ojedinělá a také nákladnější kožená vazba se slepotiskovou výzdobou a zlacenou ořízkou.

Při vnější charakteristice novověkých rukopisů nesmíme pochopitelně opomenout ani jejich vazbu. Nejčastěji zde můžeme hovořit o jednoduché černé kožené vazbě, která může být někdy doplněna jemnou ornamentální slepotiskovou nebo zlacenou výzdobou. Spíše výjimkou je figurální slepotisková výzdoba, například s námětem ukřižování v zrcadle nebo barevná pergamenová vazba či zlacený monogram na deskách vazby. Některé rukopisy mají pouze papírovou vazbu, případně jen obálku.

⁵ MZK Brno, RKP-1149. 287.

⁶ MZK Brno, RKP-1149. 281.

⁷ MZK Brno, RKP-1149. 283.

Všechny rukopisy tohoto období jsou papírové, ani jednou jsem se nesetkala s použitím pergamenu jako psací látky. Co se týká písma, tak byla striktně dodržována německá novogotická kurzíva, případně polokurzíva, u jazykově německých knih, dále humanistická kurzíva a polokurzíva u knih latinských (a také u jednoho francouzského rukopisu⁸), jež se vyskytují v nejmenší míře. Jazykově české knihy byly psány nejčastěji německou novogotickou kurzívou a polokurzívou, v 19. století pak i písmem humanistickým.

Často se stávalo, že na vzniku rukopisů se podílelo hned několik písařů. Zpravidla první z nich sepsal základní část a ostatní pak dopisovali například modlitby nebo drobné poznámky nejrůznějšího charakteru, většinou méně úhledným písmem a bez zdobných prvků. U většiny se též objevují pravidelné stránkové nebo listinné reklamanty.

Modlitební knihy se stávaly majetkem rodiny často i po několik generací a s těmito generacemi se pochopitelně měnily a dále rozšiřovaly. Nepřepisovaly se do nich jen další modlitby, ale také důležité rodinné události, jako byly narození nebo úmrtí. Tak tomu bylo i u německé modlitební knihy z počátku 19. století, do níž si psala poznámky rodina Kratochvílových na přelomu 19. a 20. století – například „Ignatz Kratochvíl gestorben den 21. März Abens 6 Uhr 1874“.⁹ Přípisků tohoto druhu se zde objevuje více a díky nim vidíme, že rukopis v tomto případě už neplnil pouze primární funkci modlitební knihy.

Z hlediska vnější úpravy je též zajímavé srovnání rukopisů 18. a 19. století. Pro rukopisné knihy 18. století je charakteristická bohatá a barevná výzdoba, a to ať už se jedná o knihy německé nebo také české. Stránky bývají často v pestrých rámečcích a označeny čísly s kaligrafickými prvky (snad i proto nejsou neobvyklé chyby v paginaci), objevují se zde rovněž různé ornamentální motivy napodobující tiskařské ozdoby (viněty, versálky), květinové motivy nebo amatérské barevné kresby s náboženskou tematikou (například ukřižování, Boží oko a jiné).

Zajímavou ukázkou pro toto období je dílo „Chrudimský Kancionál Poutnický“¹⁰ obsahující písně k mariánské pouti na Svatou horu k Matce Boží sepsané v 2. polovině 18. století německou novogotickou kurzívou a polokurzívou. Rukopis je typickou ukázkou hlavně díky písmu, kde můžeme sledovat stále široké tahy obvyklé právě v tomto období. Tato kniha nám také dokazuje skutečnost, že dílo po dopsání základní části zůstalo otevřeno stále novým poznámkám. Později zde byla totiž dopsána statistika počtu poutníků v letech 1720–1829. Setkáváme

⁸ MZK Brno, RKP-1149. 313.

⁹ MZK Brno, RKP-1149. 270, s. [4].

¹⁰ MZK Brno, RKP-755. 199.

se zde i s poněkud netradičním typem vazby – kožené s manžetami a motouzem, na jejímž hřbetu je papírový štítek s názvem.

Rukopisné knihy 19. století mají odlišný charakter oproti výše zmíněným. Na první pohled nás určitě v tomto směru zaujme písmo, které je již značně ovlivněno různými písařskými školami. Písmo je charakteristické svými tenkými vlasovými tahy, je menší, pouze horní a dolní dotažnice se prodlužují. Výzdoba rukopisů kromě zvýrazněných nadpisů zpravidla mizí. Tyto znaky jsou patrně například na německé modlitební knize „Sammlung von verschiedenen christkatholischen Gebethern“¹¹ z poloviny 19. století. Kniha má celkem 5 různých částí. První z nich byla sepsána roku 1837 kaligrafickou německou novověkou kurzívou, ostatní čtyři byly psány kurzívou zběžnou. Každou část pak sestavil jiný písař.

I v 19. století se však občas můžeme setkat s rukopisy, které se vymykají těmto pravidlům. Je to například již výše zmíněná modlitební kniha Františka Fialy z roku 1830.¹² Písmo rukopisu nám jasně potvrzuje přípisek z předního přideští „1830 napsal Frant. Fiala, šafář v Uher. Brodě“.¹³ Setkáváme se zde však se zdobností typickou pro 2. polovinu 18. století. Stránky jsou ve výrazných žlutých rámečcích, dokonce i paginace je barevná. Objevují se zde četné kresby napodobující tiskařské ozdoby nebo náměty s náboženskou tematikou. To vše je však, jak již bylo zmíněno, na úkor pravopisných chyb a přeписů.

Závěr

Ve vývoji rukopisů a tisků můžeme sledovat určitou vzájemnou závislost. Z počátku – v případě inkunábulí – to byla závislost tištěné knihy na kodexu, kdy se tisky snažily napodobovat písmo, iniciály a celkovou úpravu. S postupným vývojem knihtisku a zlepšením jeho techniky se stávala tištěná kniha dostupnější a kvalitnější. V důsledku toho rukopis ustupoval do pozadí a na jeho tvorbu už nebyl kladen takový důraz. Proto se také vzájemný vztah rukopisu a tisku obrací – rukopisná kniha začíná napodobovat tištěnou. Přestože se tisky stávají stále rozšířenějšími a obsahově rozmanitějšími, rukopisy zůstávají stále ještě v oblibě. A to díky své dostupnosti a také originalitě.

¹¹ MZK Brno, RKP-1149. 312.

¹² MZK Brno, RKP-1149. 283.

¹³ Tamtéž, přední přideští.